

Inleiding

Een onbesproken naam is een kostbaar goed. Alette, de jonge rijke weduwe uit Jacob Cats' vertelling 'Liefdes vossevel' beseft dat als geen ander, wanneer een vrijer 's morgens vroeg met een slaapmuts op en zijn gulp open in haar deur is gaan staan, ook al heeft hij de nacht helemaal niet bij haar doorgebracht. Zij gaat meteen over de tong, alle verweer lijkt zinloos en juridisch verhaal zal alleen maar averechts werken, zoals Alettes dienstmeisje opmerkt:

De pleytsack [vol processtukken], lieve vrouw, en is u niet bequaem,
Als om tot enckel spot te melden uwen naem.
Voorwaer wilt ghy te rau aen desen handel roeren,
De faem sal uwen smaet door al de weerelt voeren;
Want die op 't raethuys gaet en maeckt sijn hoon bekend,
En wort maer des te meer in sijnen naem geschent.

Cats wist waar hij over sprak, als het om reputaties ging. Ook hij was regelmatig het slachtoffer van geroddel: zo zou 'Jaap Priaap' een ongezonde belangstelling hebben voor seksuele zaken en zou hij zijn ambtelijke taken verwaarlozen om te kunnen dichten. Tegen dit soort geluiden kon ook Cats al weinig beginnen, maar hij kon zich troosten met het feit dat, wat men ook over hem zei, de achterklap geen negatieve uitwerking had op zijn populariteit als dichter. Toen niet, tenminste.

Voor het breken van Cats' literaire reputatie zorgden Potgieter en Busken Huet in de negentiende eeuw. Zij hebben met hun aanval op – in de woorden van Busken Huet – de 'godvreezende *moneymaker*', met 'zijne door en door laaghartige moraal, zijne leuterlievende vroomheid en keutelachtige poëzie' grondig werk verricht. Latere pogingen om belangstelling te wekken voor Cats' werk haalden weinig uit en de roep om eerherstel of zelfs maar aandacht vond nauwelijks gehoor.

Net als in het geval van Alette geldt ook voor de onterechte beeldvorming van Cats dat klagen geen zin heeft en eerder averechts werkt. Het lijkt vruchtbaarder de sterke kanten van zijn werk te laten zien. Want die sterke kanten zijn er. Zo was Cats een inventief emblematicus. Zijn *Sinne- en Minnebeelden* en *Spiegel van den ouden en nieuwen tijd* behoren, mede dankzij de onovertroffen prenten van Pieter Adriaensz van de Venne, tot het mooiste dat de literatuur in dat genre te bieden heeft. Daarbij was Cats een getalenteerd verteller en die laatstgenoemde kwaliteit komt nergens beter tot zijn recht dan in de *Trou-ringh*.

De *Trou-ringh*

Het boek dat bekend staat als de *Trou-ringh* zou eigenlijk beter de *Proefsteen* kunnen heten, maar een traditie van eeuwen is nu eenmaal moeilijk te breken. De volledige titel van het werk, dat verscheen in 1637, luidt: *’s Werelts begin, midden, eynde, besloten in den trou-ringh, met den proefsteen van den selven*. Een niet erg toegankelijke titel, maar wel een die de bedoeling en de strekking van het werk goed weergeeft. Cats heeft het huwelijk, gesymboliseerd in de trouwring, voorgesteld als bindend element in de wereldgeschiedenis. Hij beschrijft in *Trou-ringh* de gehele geschiedenis vanaf de schepping tot aan het Laatste Oordeel als een reeks van huwelijksverhalen.

Die geschiedenis betreft natuurlijk allereerst de mens: het eerste huwelijk dat beschreven wordt, is dat van Adam en Eva in het paradijs. Door het huwelijk verzekeren zij zich van nakomelingschap en dus van hun voortbestaan. Hun verbintenis, plus die van alle volgende huwelijken die hij beschrijft, vormen een ijkpunt waaraan de lezer zijn eigen situatie kan toetsen. De verhalen in de *Trou-ringh* dienen dus tot bespiegeling en moralisatie.

Cats laat de lezer daarbij niet zonder handreiking en richtlijn. Hij heeft de *Trou-ringh* in de vorm van een raamvertelling gegoten. Aan het begin van het boek maken we kennis met een trouwlustige jongeman, Philogamus genaamd, die advies over huwelijkszaken inwint bij een oude, wijze weduwnaar, Sophroniscus. Men neemt wel aan dat Cats’ secretaris Matthias Havius model heeft gestaan voor de eerste, de schrijver zelf voor de tweede figuur. Philogamus en Sophroniscus ontmoeten elkaar een aantal malen, waarbij ze de achtereenvolgende huwelijksgechiedenissen voordragen dan wel lezen en vervolgens bediscussiëren. Hun gesprekken zijn gedialogiseerde zedenlessen, waarbij Philogamus de rol vervult van aangever en twijfelaar en Sophroniscus die van vraagbaak en bron van wijsheid. Ze spreken over trouwen en hertrouwen, over veelwijverij en celibaat, over leeftijds- en standsverschil tussen echtelieden, maar ook over bijvoorbeeld zigeuners en dromen – zaken die voor ons gevoel wel erg los verbonden zijn met liefde en huwelijk.

Het gaat in de *Trou-ringh* echter niet alleen om de mens. Voor Cats (zo goed als voor alle christenen uit zijn tijd) stond vast dat er aan de wereldgeschiedenis een goddelijke heilsplan ten grondslag lag. Na de zondeval had God immers besloten Zijn enige Zoon te geven aan de wereld. Christus’ dood en opstanding zorgden voor een verzoening van de menselijke schuld en vergeving van de zonde. Ooit, aan het einde der tijden, zou met de terugkeer van Christus de volmaakte harmonie tussen Schepper en schepping hersteld worden.

Cats stelt ook het heilsplan van God met de mensheid voor als een huwelijk, waarbij Christus de bruidegom is en de individuele christen of de kerk de bruid. Aan het einde der tijden wordt in deze verbeeldingsfeer hun verbintenis bevestigd, waarmee een altijddurende bruiloft in het eeuwig leven een aanvang neemt. In deze gedachtegang, die teruggaat op de bruidsmystiek van kerkvader Origenes en gedurende de gehele geschiedenis van het christendom wijdverbreid was, is het ideale menselijk huwelijk een afbeelding in het klein van Gods band met de mensheid. Dit betekent dat laatstgenoemd verbond de uiteindelijke maat is waaraan alle andere verbintenissen kunnen worden getoetst.

Cats opent de *Trou-ringh* met het huwelijk in het paradijs als instelling van God en eindigt zijn werk met het ‘geestelick houwelick’ van Christus en zijn kerk. In feite wordt daarmee de paradijselijke, volmaakte staat van de schepping hersteld. Volgens het heilsplan zal de geschiedenis uiteindelijk een volmaakt geheel zijn, rond als een trouwring, puur en edel als goud. En dat is wat

de titel van het werk wil uitdrukken. Cats behandelt verleden, heden en toekomst van de christenheid aan de hand van een reeks huwelijksgeschiedenissen, omvat door Gods heilsplan dat ook als een huwelijk wordt voorgesteld. Al deze verhalen bij elkaar functioneren als toetssteen, ijkpunt en maatstaf voor ons eigen leven.

Cats heeft de *Trou-ringh* ingedeeld in vier afdelingen. Reeds in een vroeg stadium van het schrijven, in 1633, had hij een strakke opbouw in gedachten. In de eerste drie delen zou steeds een vijftal verhalen verteld en behandeld worden: in de eerste afdeling oudtestamentische bijbelverhalen, in de tweede huwelijksgeschiedenissen uit de Klassieke Oudheid en in de derde verhalen uit de Middeleeuwen tot en met Cats' eigen tijd. Het vierde en laatste deel zou een wat andere opzet hebben: het moest de beschrijving van Gods verbond met de mensheid tot het einde der tijden bevatten.

In het boek zoals dat in 1637 verscheen is die opzet nog goed herkenbaar. Het lijvige boekwerk (in totaal bijna duizend bladzijden) opent met een lange verantwoording van de schrijver, die uitmond in het gedicht 'Papieren kint'. In dit gedicht beschrijft hij het ontstaan van het werk en zendt hij het de wereld in, alsof het een kind betreft dat nu het volwassen is geworden een eigen weg moet gaan. Hij draagt de *Trou-ringh* op aan Anna Maria van Schurman, de door Cats hogelijk bewonderde, veeltalige geleerde uit Utrecht.

Vervolgens openen Philogamus en Sophroniscus de eerste afdeling, waarin men inderdaad vijf bijbelverhalen vindt. In de volgende delen is de oorspronkelijke indeling minder strak volgehouden. De herkomst van de vertellingen in de afdelingen twee en drie loopt nogal door elkaar, terwijl er bovendien tal van kortere verhalen tussen de hoofdgeschiedenissen zijn opgenomen. Zo vindt men in de klassieke afdeling een oer-Nederlands verhaal over een stel uit Arnemuïden dat bij het schaatsen door het ijs zakt, en komt de liefde tussen Marcus Antonius en Cleopatra ter sprake in deel drie. Bovendien wordt de inkadering in de raamvertelling en de becommentariëring van de verhalen door Sophroniscus en Philogamus in het derde deel minder consequent en consistent.

Een van de vijf verhalen die oorspronkelijk deel zou uitmaken van de derde afdeling bleef daar in eerste instantie toch buiten, aangezien het een te recente gebeurtenis beschreef die mogelijk aanleiding tot ontevredenheid zou geven. Dit verhaal, het al genoemde 'Liefdes vossevel', werd pas in 1658 voor het eerst uitgegeven. Het werd vervangen door een zeer lange samengestelde vertelling over Rhodopis, een meisje van eenvoudige afkomst dat uiteindelijk koningin wordt. Door deze manoeuvres werd de oorspronkelijke strakke opzet verder ondermijnd.

In het vierde deel, de 'Lofsangh op het geestelick houwelick van Godes Sone', doorloopt Cats zowel het gehele oude als het nieuwe testament in een lang, episch aandoend werk. Het geheel heeft veel van een bijbelsamenvatting, waarbij enkele delen heel uitgebreid aan bod komen. Zo krijgt de geschiedenis van Dina (Genesis 34) veel aandacht en neemt Cats een complete berijming van het Hooglied op. Het vierde deel wijkt al met al sterk af van de eerdere drie, iets wat nog benadrukt wordt doordat de 'Toetssteen' een eigen titelpagina heeft gekregen en een afzonderlijke opdracht aan Cats' dochters Anna en Elisabeth.

De gekozen verhalen

De openingsvertelling, het ‘Gronthouwelick, dat is: beschrijvinge van de eerste bruyloft, gehouden in den paradijse, tusschen Adam ende Eva, eerste voorouders aller menschen’, begint op het moment dat de schepping bijna voltooid is. Als sluitstuk en kroon op Zijn werk maakt God de mens en plaatst hem in het paradijs. De mens geeft de dieren hun namen, maar merkt dat hijzelf, anders dan het vee, alleen is. God voorziet hierin door de schepping van Eva. Als de twee voor het eerst oog in oog staan, weet Eva niet hoe zij Adam moet noemen: haar broeder, omdat ze dezelfde Vader hebben, haar vader, omdat ze uit hem gemaakt is, of haar man? Adam geeft de voorkeur aan het laatste, omdat zo het beste wordt uitgedrukt dat zij tot elkaars bijstand zijn geschapen. Adam dringt aan op de consumptie van het huwelijk. Eva weert hem enkele malen in schuchtere bewoordingen af. Waarom zo snel? God zelf ging immers heel geleidelijk te werk bij de schepping, terwijl hij alles ook wel in één klap had kunnen maken? Toch geeft zij uiteindelijk toe. Na de bijslaap verheugt de hele schepping zich en dingen de dieren naar de gunst van Eva.

Het verhaal ‘Twee verkracht, en beyde getrouwt’ komt uit de tweede afdeling, met klassieke stof. Het beschrijft hoe een jonge man, Menander, zich in korte tijd aan twee meisjes vergrijpt. Nu gaf het strafrecht het meisje de keuze: haar belager trouwen of hem ter dood laten brengen. In dit geval wil het ene meisje, Jokaste, met Menander trouwen terwijl het andere meisje, Tryphose, zijn hoofd eist. Het grootste deel van de vertelling wordt in beslag genomen door de redevoeringen die de drie hoofdrolspelers afsteken voor de rechtbank. Uiteindelijk mogen Menander en Jokaste trouwen, mits ze het land verlaten. Tryphose huwt enige tijd later een man op wie zij met haar gestrengheid grote indruk had gemaakt tijdens het proces.

Ook het ‘Houwelick veroorsaect door droomen’ komt uit de afdeling klassieke verhalen, al doet de sfeer hier eerder oosters aan. De geschiedenis herinnert aan de vertellingen van Scheherezade. Het begint met een toverachtige beschrijving van een grot waar de Slaap zijn woonplaats houdt. Hier wonen ook de droomgeesten. Eén wordt er op pad gestuurd om twee jonge mensen die ver uiteen wonen te bezoeken en ze in hun droom verliefd te laten worden op elkaar. De twee, koningsdochter Odatis en de vorst van de Skyten Zariadres, moeten zich vervolgens veel moeite getroosten om elkaar te vinden. Dat lukt uiteindelijk doordat Zariadres een portret laat schilderen van de vrouw die hij gezien heeft in zijn droom. Terwijl hij nog op zoek is, besluit de vader van Odatis dat het tijd wordt zijn dochter uit te huwelijken. Zij mag kiezen uit de vele kandidaten die zich aandienen. Keer op keer weet Odatis haar keuze uit te stellen, tot op het laatst Zariadres aan het hof verschijnt en de twee, niet zonder gevaar en avontuur, elkaar krijgen.

Met de ‘Mandragende maeght’ komen we in de Middeleeuwen, en dus in de derde afdeling. Emma is de dochter van keizer Karel de Grote. Zij wordt verliefd op kalligraaf Eginard, een van haar vaders secretarissen. Zij laat zich private lessen schoonschrijven geven en via een spel van teksten en gedichten komt het uiteindelijk zo ver dat de twee, hoe ongelijk van stand ook, samen de nacht doorbrengen. Wanneer Eginard voor het licht wordt stil wil wegschuiven, blijkt het te hebben gesneeuwd, zodat hij niet ongemerkt wegkan. Emma neemt haar minnaar dan op de rug – haar voetstappen in de sneeuw voor haar vertrekken zijn immers onverdacht. Haar vader Karel is echter wakker en ziet wat er gebeurt. Hij laat de twee gelieven voor zich brengen en probeert vast te stellen wie hier schuldig is. Uiteindelijk besluit hij dat hij dat zelf is: de zedeloosheid in zijn rijk is hemzelf aan te rekenen. Uiteindelijk worden de twee ook door Karels adviseurs vrijgepleit en trouwen ze.

Met ‘Liefdes vossevel’ belandt Cats in zijn eigen tijd. Het verhaal over de listige liefdesverovering speelt in Den Haag. Faes brengt de rijke weduwe Aletta in opspraak door in alle vroegte in haar deur te gaan staan. Het geval is meteen op ieders lippen en er wordt een spotlied verspreid. Aletta is zeer ongelukkig met het geval, maar haar gewiekste kamermeisje Ruth weet haar uiteindelijk op andere gedachten te brengen. Zij doet dat door haar bazin een vergelijkbaar geval op te dissen en haar daarbij op slinkse manier een brief van Faes in handen te geven, waarin deze anoniem zijn zaak bepleit. Aletta geeft uiteindelijk toe, op voorwaarde dat Faes zijn schandaalmakende list in het openbaar bekend maakt.

De ‘Lofsangh op het geestelick houwelick van Godes Sone’, het vierde deel van de *Trou-ringh*, is in deze bloemlezing vertegenwoordigd door het opdrachtgedicht aan Cats’ dochters Anna en Elizabeth. Hierin maakt Cats de overstap van de exempla, de liefdesverhalen, naar de geschiedenis van God en de mensheid. Hij verwoordt zijn verlangen naar de hemelse bruiloft aan het einde der tijden. De ‘Lofsangh’ maakt zo de cirkel van de heilsgeschiedenis rond.

Bronnen en genre

Cats ontleende zijn verhaalstof aan tal van bronnen: schriftelijke bronnen als de bijbel, klassieke en moderne auteurs, maar hij bewerkte ook recente gebeurtenissen waarover nog geen schriftelijke getuigenissen bestonden. Voor de eerste afdeling baseerde hij zich als gezegd op het oude testament: behalve Adam en Eva komen ‘Het houwelick van drien’ tussen Jacob en de zusters Lea en Rachel (Genesis 28-29), het huwelijk tussen Othniël en Achsa (Jozua 15:16-17, Richteren 1:10-13), de maagdenroof door de Benjaminiten (Richteren 21) en het huwelijk tussen David en Abigail (I Samuel 25) aan bod.

Uitgaand van soms maar enkele bijbelverzen creëert Cats een hele verhaalwereld, het ‘Gronthouwelick’ is hiervan een voorbeeld. Het bondige scheppingsverhaal wordt bij hem een uitgebreide lofzang. Sommige elementen zijn geheel en al voor Cats’ rekening, zoals het dispuut tussen Adam en Eva, voorafgaand aan hun eerste lichamelijke vereniging. Dat geldt ook voor het opmerkelijke slot, waarin de dieren strijden om Eva te mogen dienen. In dit deel zijn invloeden van klassieke tractaten over de natuur terug te vinden, en mogelijk heeft Cats ook het wedstrijdelement aan een – nog niet geïdentificeerde – bron ontleend. De eerste hoofdstukken van Genesis zijn dus wel het uitgangspunt voor het ‘Gronthouwelick’, maar Cats vult het verhaal op zijn eigen manier aan.

Voor de tweede en derde afdeling putte Cats zijn stof uit de werken van uiteenlopende auteurs. Het verhaal ‘Twee verkracht, en beyde getrouwt’ is te vinden in de *Controversiae* van Seneca Rhetor, de vader van de filosoof Seneca. In de *Controversiae* is een aantal lastige kwesties bijeen gebracht, waarop aankomende juristen hun talenten konden botvieren. Het verhaal in kwestie is ook in verscheidene latere bronnen opgenomen. In een beroemd geworden artikel heeft Sonja Witstein laten zien met hoeveel vernuft de redevoering is opgebouwd die Menander houdt voor zijn rechters. Cats betoont zich een ware meester aan de juridische trapeze en het is aannemelijk dat dit voor veel zeventiende-eeuwse lezers een van de attractieve kanten van Cats’ werk was.

Het eerste deel van het ‘Houwelick veroorsaect door droomen’, de beschrijving van de Slaap-grot, is vermoedelijk geschreven op basis van Ovidius’ *Metamorphosen* XI, al heeft Cats daar een geheel eigen en geslaagde invulling aan gegeven. De liefdesgeschiedenis van Odatis en Zadriadres is

ontleend aan *Deipnosophistai* (*De sofistenmaaltijd*) XIII.5, een verzamelwerk uit de derde eeuw van Athenaeus van Naucratis. De bronnen van de ‘Mandragende maeght’ worden door Cats zelf genoemd (dat doet hij lang niet altijd): het gaat om Justus Lipsius’ *Monita et exempla politica*, een boek verschenen in 1625, en Johannis de Beka’s *Chronicon* uit 1611.

In het geval van het ‘Liefdes vossevel’ hebben we vermoedelijk te maken met een waargebeurde geschiedenis. Het verhaal speelt in Den Haag. Op een van de prenten bij de vertelling staat het jaar 1633 te lezen, wat zal betekenen dat toen de gravure ontstond. Indien dat niet al te lang na de geschiedenis was, wordt het begrijpelijk dat Cats er uiteindelijk in 1637 vanaf heeft gezien dit verhaal al te publiceren. Ongetwijfeld zouden toen vele mensen geweten hebben op wie een en ander betrekking had.

Cats ontleende zijn stof al met al aan een keur van bronnen. Naast de bijbel en andere hierboven al genoemde titels maakte hij gebruik van werken van Plutarchus, Aelianus, Boccaccio, Erasmus, Lope de Vega en Cervantes. Hij verkrijgt op deze manier een verzameling novellen, die hij een plaats geeft in een raamvertelling. Nu was de novelle-verzameling tijdens de Renaissance snel populair geworden. Het bekendste voorbeeld is natuurlijk Boccaccio’s *Decamerone*, maar er waren er veel meer, zoals Matteo Bandello’s *Novelliere* en de *Heptamerone* van Marguérite de Navarre.

In de Nederlanden had men al kennis gemaakt met het verschijnsel. Er bestonden al verzamelingen kluchtige verhalen voordat Dirck Volckertszoon Coornhert in 1564 een vertaling van vijftig verhalen uit de *Decamerone* publiceerde. Gerrit Hendricxsz van Breughel volgde in 1605 met de overige vijftig. Wat Cats’ *Trou-ringh* onderscheidt van deze werken is dat het hier om een verzameling *berijmde* novellen gaat, ingepast in een christelijk-didactisch kader. Cats’ werk staat daarmee enerzijds in een sterke Europese traditie, anderzijds is hij, zeker in de Nederlandse context, vernieuwend.

De *Trou-ringh* beantwoorde, met zijn afwisseling van onderhoudende exempla en stichtelijke dialogen, perfect aan de poëtische eis van Horatius die gedurende de zeventiende eeuw groot gezag genoot: het boek is zowel aangenaam als nuttig. Men heeft zijn werk zeer gewaardeerd. Die waardering lijkt overigens vooral de berijmde novellen te betreffen, meer dan de moraal in de prozadiialogen van Philogamus en Sophroniscus en de ‘Lofsangh’. Over de dichterlijke waarde van de laatste afdeling is in het verleden wisselend geoordeeld, maar over het algemeen kan men wel stellen dat die nooit de aantrekkingskracht van de *Trou-ringh* heeft uitgemaakt. Toch waren deze teksten voor Cats zelf wel cruciaal, als dragers van zijn opvattingen over het huwelijk.

Liefde en huwelijk

Het huwelijk heeft gedurende de Renaissance vele pennen in beweging gezet. Grote humanisten als Erasmus, Vives en Beza hebben zich in hun geschriften uitgelaten over huwelijksrecht en huwelijksmoraal. Zij voegden zich daarmee in de voetsporen van hun bewonderde voorgangers, de klassieke moraalfilosofen als Cicero, Seneca en Plinius Minor, die in hun ethica’s en brieven ook ruimschoots aandacht besteedden aan deze zaken.

Het betrof hier dus enerzijds een algemeen thema dat in heel Europa geleerden bezighield – niet verwonderlijk, gezien de reikwijdte en het algemeen belang. Tegelijkertijd kreeg de huwelijks-thematiek gedurende de zestiende eeuw een nieuwe dimensie door de reformatie. De rooms-katholieke kerk had gedurende de eeuwen een moeizame en gecompliceerde visie ontwikkeld op huwelijk

en seksualiteit: het was een manier om de soort in stand te houden na de zondeval, maar tegelijkertijd een bron van slechtheid of zelfs slechtheid zonder meer. Al sinds de eerste eeuwen waren er christenen die bewust ongehuwd bleven. Dat kreeg gaandeweg steeds meer status, wat ertoe leidde dat er vanaf de vierde eeuw beperkingen aan het priesterhuwelijk werden gesteld, een beweging die uitmondde in het verplichte celibaat.

Seksuele onthouding werd en wordt in de rooms-katholieke kerk nog altijd hooggewaardeerd. Dat neemt niet weg dat de kerk ook het belang van het huwelijk altijd heeft erkend. Het verwekken van kinderen was een voorwaarde voor de voortgang van de geschiedenis en dus ook de heilsgeschiedenis. Het huwelijk was bovendien een manier om de seksuele lusten – die weinig positiefs hebben, maar waarvan het bestaan niet kan worden ontkend – in elk geval in overzichtelijke banen in leiden. In de twaalfde eeuw trok de kerk het huwelijk zelfs naar zich toe, door het tot sacrament te verheffen (1139). Dit betekende dat de kerk zich vanaf dat moment beschouwde als degene die ging over wetgeving en rechtspraak in huwelijkse zaken. Een geldig huwelijk, dat de beide partners als sacrament aan elkaar voltrokken, diende bij voorkeur te worden afgesloten in aanwezigheid van een priester of andere kerkelijke vertegenwoordiger. Vanwege het sacramentele karakter kon het vervolgens niet meer worden ontbonden.

De reformatie nam een radicaal andere positie in. Afgezien van verschillen op detailgebied, waren alle grote reformatoren het op een aantal punten eens. Ten eerste wezen zij, te beginnen met Maarten Luther, het celibaat af. Seksualiteit was voor hen geen noodzakelijk kwaad, maar een waardevol geschenk van God. Zij achtten het niet uitgesloten dat er enkelingen waren wier roeping het was om alleen te blijven, maar voor het overige gold het huwelijksgebod voor iedereen, priesters en predikanten niet uitgezonderd. Het huwelijk gold voor de reformatoren, meer dan voor de katholieken, als de hoeksteen van de samenleving. Binnen het huwelijk ging het daarbij niet meer in de eerste plaats om het verwekken van kinderen, maar om wederzijdse bijstand.

Voor de hervormers was het huwelijk bovendien geen sacrament, maar een praktische maatschappelijke instelling. Dat betekende dat het sluiten van huwelijken voor hen in principe een overheidsaangelegenheid was (waarbij men moet bedenken dat voor Luther en Calvijn de overheid per definitie een christelijke overheid was; zij droeg zorg voor alle zaken die geen specifiek kerkelijke aangelegenheden waren, zoals eredienst en de sacramenten: doop en avondmaalbediening). In de kerk kon men wel een zegen vragen over een gesloten huwelijk. In de praktijk bleef in Holland het huwelijk overigens een kwestie van kerk of staat: volgens de 'Politieke Ordonnantie' van 1580 kon men zich voor een huwelijk wenden tot de gereformeerde kerkenraad of de magistraat.

Ideeen ontwikkelen over het huwelijk is één ding, de praktijk is iets anders. In de vroegmoderne maatschappij van de zestiende eeuw had men niet alleen te maken met kerkelijke opvattingen en het canonieke recht, maar ook met een huwelijkspraktijk die voor een groot deel gebaseerd was op oude Romeinse wetten en het gewoonterecht. Volgens die wetten en gewoonten konden twee partners een huwelijk sluiten, door met wederzijdse toestemming een trouwbelofte uit te wisselen (volgens sommige opvattingen werd de bijslaap vervolgens als officiële huwelijksvoltrekking gezien). In de zestiende eeuw kwam dit soort huwelijken, op basis van uitsluitend wederzijdse instemming, zonder dat er een kerkelijk vertegenwoordiger of getuigen aanwezig waren en dus zonder enige controle, nog altijd op ruime schaal voor.

Vanaf 1550 deed men er alles aan om aan deze handelswijze een einde te maken. Het katholieke Concilie van Trente bepaalde al in 1563 dat een huwelijk alleen rechtsgeldig was wanneer het van te

voren was aangekondigd en werd afgesloten in aanwezigheid van een priester en twee of drie getuigen. De protestantse overheden in Nederland probeerden eveneens ongecontroleerde en dus illegale huwelijksluitingen te voorkomen. De genoemde ordonnantie van 1580 bepaalde dat elk voorgenomen huwelijk gedurende drie weken moest worden afgekondigd, hetzij in de kerk dan wel vanaf het stadhuis.

Er is al vaak op gewezen dat Jacob Cats, onder meer met de *Trou-ringh*, in sterke mate heeft bijgedragen aan het verbreiden van de calvinistische huwelijksmoraal en de nieuwe jurisdictie. Hoe hij over het huwelijk dacht, valt op te maken uit de verhalen en vanzelfsprekend ook, in nog sterkere mate, uit de prozacommentaren van Sophroniscus. Het eerste verhaal, het ‘Gronthouwelick’ is in dit verband een centrale tekst die Cats de gelegenheid biedt zijn visie op het huwelijk als goddelijke instelling uit te werken. Het blijkt dat in Cats’ optiek de vrouw aan de man gegeven is als ‘een soet behulp’ ten troost en als bedgenoot. Doordat Eva in haar dispuut met Adam niet meteen toegeeft aan diens seksuele verlangens benadrukt Cats de schuchterheid van Eva op seksueel gebied. Volgens Cats is terughoudendheid op dit punt voor vrouwen een grote deugd en Eva kan als voorbeeld dienen voor alle vrouwen. Ten tweede blijkt Eva een matigende invloed op haar man te hebben en helpt zij Adam zijn dankbaarheid jegens God niet te vergeten. Ook wordt duidelijk gemaakt dat een man zijn vrouw materieel moet kunnen onderhouden wanneer ze trouwen – het belang van een gezonde economische basis voor een huwelijk komt vele malen aan de orde in de *Trou-ringh*. De vrouw op haar beurt dient haar man te gehoorzamen.

Cats laat Adam en Eva al in het paradijs hun huwelijk volledig beleven, dat wil zeggen inclusief de bijslaap. In het verleden hebben theologen getwist over de vraag of er al voor de zondeval seksualiteit bestond. Veel katholieke theologen zagen seksualiteit als een noodzakelijk kwaad. Het zal duidelijk zijn dat voor Cats iets anders gold. Voor hem behoorden seksualiteit en de mogelijkheid kinderen te krijgen tot het mooiste wat er bestaat, het is in zijn verhaal letterlijk de vervolmaking, de kroon op Gods schepping. Cats, die toch bekend staat als een zedenmeester, een moralist die altijd met het vingertje zwaait, maakt in dit geval opmerkelijk weinig toespelingen op de naderende zondeval. Alles in de vertelling ademt, naast eerbied, vooral vreugde en vrolijkheid, met als apotheose de vreugde van de gehele schepping na de huwelijksvoltrekking van de eerste mensen.

Cats voegt zich in zijn opvatting over seksualiteit dus naar de mening van vooraanstaande protestantse theologen, in het bijzonder de calvinistische Leidse hoogleraar André Rivet (Andreas Rivetus, 1572-1651). Het huwelijksgebod geldt in de calvinistische optiek dan ook voor iedereen. In de dialoog tussen Philogamus en Sophroniscus wordt de opvatting verworpen dat het voor geestelijken beter is niet te trouwen. Overigens noemt Cats het krijgen van kinderen nadrukkelijk als doel van het huwelijk: op dat punt vervreemdt hij zijn katholieke lezers niet van zich.

Zoals verwacht mocht worden van de jurist Cats, besteedt hij ook aandacht aan de nieuwe huwelijkswetgeving. Clandestiene huwelijken veroordeelt hij, bijvoorbeeld in het prozacommentaar na de ‘Mandragende maeght’. Dat Emma en Eginard na hun gedeelde nacht toch met elkaar mogen trouwen, is een kwestie van genade en misschien zelfs zwakte, want hun handelwijze wordt scherp veroordeeld door Sophroniscus. Hij benadrukt dat een vader zijn dochter in een dergelijke situatie mag verbieden te trouwen en haar kan onterven. De problemen die ontstaan wanneer vader en kind verschillend denken over een huwelijk, komen ook ter sprake naar aanleiding van het ‘Houwelick veroorsaect door droomen’. Voor de juridische opvattingen in de prozacommentaren is met name het werk van Hugo de Groot en de Franse jurist Andreas Tiraquellus van belang.

Cats en zijn lezers

De *Trou-ringh* verscheen kort nadat Jacob Cats een belangrijke stap in zijn carrière had gezet: op 4 juni 1636 was hij raadpensionaris van Holland geworden. Deze juridisch-adviserende functie was de hoogste ambtelijke positie die er was en vanzelfsprekend gaf dat de *Trou-ringh*, die in 1637 werd gepubliceerd door H. van Esch in Dordrecht, een extra gewicht.

In het jaar van publicatie werd Cats zestig. Hij was in 1577 geboren in Brouwershaven. Toen hij twee jaar oud was overleed zijn moeder. Zijn vader besloot al spoedig te hertrouwen en Jacob werd, met de andere nog thuiswonende kinderen, ondergebracht bij een getrouwde, maar kinderloze zus van zijn moeder. Daar groeide hij verder op. Cats bezocht de Latijnse scholen van Zierikzee en Leiden en stapte daar vervolgens over naar de universiteit. Hij studeerde letteren en rechten; de laatste studie rondde hij in 1599 af met het behalen van zijn doctorsbul aan de universiteit van Orléans.

Terug in Holland vestigde Cats zich als advocaat in achtereenvolgens Den Haag en Middelburg. De eerste jaren van de nieuwe eeuw verliepen moeizaam voor hem, met ziekte en ongelukkige vrijages. In 1605 trouwde hij de gefortuneerde Elizabeth van Valckenburgh. Het paar kreeg zeven kinderen, waarvan er vijf jong stierven. Afgezien van dit huiselijke leed ging het Cats voor de wind. Zijn ster rees hoger en hoger en na 1620 kwam zijn loopbaan in een stroomversnelling. Hij verdiende schatten met inpolderingsprojecten in Zeeuws-Vlaanderen. In 1621 werd hij pensionaris van Middelburg en in 1623 stapte hij over naar Dordrecht om daar dezelfde functie op zich te nemen. Van 1629 tot 1631 was hij al waarnemend raadpensionaris van Holland. In 1631 overleed Cats' vrouw en vestigde hij zich in Den Haag. Hij zou het raadpensionarisschap van 1637 tot 1651 bekleden, daarna trok hij zich terug op zijn landgoed Sorghvliet bij Den Haag, waar hij op 12 september 1660 overleed. Hij liet letterlijk miljoenen na.

Als Nederlandstalig dichter debuteerde Cats vrij laat, in 1618, met de emblembundel *Silenus Alcibiadis*, beter bekend als *Sinne- en minnebeelden*. Diverse werken volgden, waarvan met name *Houwelick* (1625) een groot succes zou worden. In 1631 begon Cats aan zijn volgende grote werk, de *Trou-ringh*. De receptie van dit boek begon al voordat het boek gepubliceerd was. In 1633 schreef Cats namelijk aan de Amsterdamse geleerde en hoogleraar aan het Athenaeum Illustre Caspar Barlaeus dat hij een groot werk schreef over het huwelijk. De gehele opzet stond toen al vast, zoals hierboven is opgemerkt, maar grote delen moesten nog geschreven worden. Toch benaderde Cats Barlaeus nu alvast met het verzoek of hij het werk in het Latijn wilde vertalen. Cats was zelf al met vertalen begonnen, maar dat werk viel hem zwaar en hij wilde toch graag dat de hele wereld kennis kon nemen van zijn verhalen.

Barlaeus hield aanvankelijk de boot wat af: hij voelde er niet veel voor erotische geschiedenissen te vertalen. Cats bezwoer hem echter dat in dit geval de vertellingen een hoger doel dienden en kreeg uiteindelijk een toezegging. Barlaeus liet zijn terughoudendheid helemaal varen, toen hij de eerste twee stukken toegezonden kreeg, onder andere 'Twee verkracht'. Hij ging meteen aan de slag en was al na enkele weken klaar om een nieuwe zending te ontvangen.

Zo vlot als in de jaren 1634 en 1635 zou het werk aan de vertaling niet blijven voortgaan. Barlaeus deed erg lang over het bewerken van het 'Geestelick houwelick', en uiteindelijk vertaalde hij er maar een klein deel van. Zijn enthousiasme was kennelijk gedoofd en de vertaling bleef liggen, terwijl Cats in 1635 wel octrooi aanvroeg voor de Nederlandse versie. In 1637 kwam de Haagse advocaat Cornelis Boey op het toneel: deze zou de taak van Barlaeus voor een deel overnemen. Het heeft al

met al lang geduurd en veel moeite gekost, maar in 1643 verscheen dan toch eindelijk *Faces augustae* (*Bruiloftsfakkels*). Het is geen complete vertaling en bovendien is de prozastructuur uit het origineel vervangen door een reeks van zes gesprekken over huwelijkszaken tussen verschillende personen. Onder de opgevoerde personen treft men onder meer, naast Cats en Barlaeus zelf, de dichters Huygens en Hooft.

De *Faces augustae* maken duidelijk dat Cats niet alleen gewaardeerd werd door het 'gewone volk'. Zeker: het was Cats zelf geweest die het initiatief voor de vertaling had genomen, maar het feit dat ze er ook echt kwam, laat zien dat kopstukken uit het intellectuele leven het boek waardeerden en bewonderden, zowel om de verhalen als vanwege de huwelijks-thematiek en strekking. De verhalen van Cats inspireerden verscheidene auteurs tot navolgingen. Zo werd het 'Houwelijk veroorzaekt door dromen' door Jacobus Havius, de zoon van Cats' secretaris, bewerkt tot het toneelstuk *Zariadres en Odati, ofte geluckige droom-liefde* (1658) en P.W. van Haps schreef op basis van 'Liefdes vossevel' het toneelstuk *Het huwelijk door list* (1694).

De *Trou-ringh* bezat kennelijk genoeg kwaliteiten om zowel geleerden als Barlaeus, Schurman en Huygens te boeien, alsook voldoende vertelplezier en mooie, toegankelijke geschiedenissen om minder onderlegde lezers te trekken. Want die gewone lezer was er natuurlijk ook. Cats is erom bekend. Zijn werken haalden oplagen waar andere auteurs alleen maar van konden dromen. In 1655 schreef J.J. Schipper, de uitgever van Cats' *Wercken*, dat er van het *Houwelick* intussen zo'n 50.000 exemplaren waren gedrukt en van de *Trou-ringh* nog meer. Ter vergelijking: de gemiddelde oplage van literaire werken lag in deze tijd vermoedelijk zelden boven de duizend. De *Trou-ringh* was dus een absolute bestseller met tientallen uitgaven, van luxueus geïllustreerd tot en met sobere kleine formaten. Cats' heldere stijl en gepolijste verzen maakten hem in de ogen van vele achttiende-eeuwers tot Nederlands grootste dichter. Die populariteit en goede naam zouden pas sneuvelen in de negentiende eeuw, toen de culturele en sociale achtergrond waartegen zijn werk en zedenlessen moeten worden bezien niet langer werden herkend en er een nieuw stijl-ideaal ontstond.

Voor de moderne lezer die hem weer ter hand neemt, heeft Cats als voordeel dat zijn werk niet moeilijk is: men kan de verhalen zonder veel inspanningen en taalproblemen lezen. En wie dat doet, zal ontdekken dat Cats goed kan vertellen. In 'Liefdes vossevel', de tekst waar deze inleiding mee opent, brengt hij bijvoorbeeld afwisseling in het verhaal door inlassing van een lied en door een dienstmeisje een verhaal in het verhaal te laten vertellen, waarbij bovendien nog een deel van de tekst in de vorm van een brief is gegoten. Het toont de verteller Cats op zijn best – wat zijn reputatie verder ook mag zijn.